

ชุมชนในวาทกรรมการพัฒนา

ณัฐพงศ์ จิตนิรัตน์*

	รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยพุทธศักราช 2540
หมวด 1 มาตรา 4	ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ สิทธิและเสรีภาพของบุคคลย่อมได้รับการคุ้มครอง
หมวด 3 มาตรา 45	บุคคลย่อมมีเสรีภาพในการรวมตัวเป็นสมาคม สหภาพ สหพันธ์ สหกรณ์ กลุ่มเกษตรกร องค์การเอกชน หรือหมู่คณะ
มาตรา 46	บุคคลซึ่งรวมตัวกันเป็นชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมย่อมมีสิทธิอนุรักษ์ หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปะหรือวัฒนธรรมท้องถิ่นและของชาติ และมีส่วนร่วมในการจัดการบำรุงรักษาและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุล ยั่งยืน ทั้งนี้ตามที่กฎหมายบัญญัติ
หมวด 5 มาตรา 76	รัฐต้องส่งเสริมและสนับสนุนการมีส่วนร่วมของประชาชน ในการกำหนดนโยบาย การตัดสินใจทางการเมือง การวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง รวมทั้งการตรวจสอบการใช้อำนาจอธิปไตย
มาตรา 79	รัฐต้องส่งเสริมและสนับสนุนให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการสงวน บำรุง รักษา และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรและความหลากหลายทางชีวภาพอย่างสมดุล รวมทั้งการมีส่วนร่วมในการส่งเสริม บำรุงรักษา คุ้มครองคุณภาพสิ่งแวดล้อมตามหลักการพัฒนาที่ยั่งยืน ตลอดจนควบคุมและกำจัดมลพิษที่มีผลต่อสุขภาพอนามัย สวัสดิการ และคุณภาพชีวิตของประชาชน

ในปัจจุบันหน่วยงานต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชนได้หันมาให้ความสนใจ และพยายามส่งเสริมสนับสนุนให้ชุมชน/องค์กรชุมชนได้เข้ามามีบทบาทมากขึ้นในงานพัฒนาชุมชน มีการกำหนดแนวนโยบาย กฎหมายต่างๆ ที่เอื้อต่อการพัฒนาตามแนวทางดังกล่าว เช่น การกำหนดไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ กฎหมายรัฐธรรมนูญ เป็นต้น¹

* อาจารย์ประจำภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ

¹ ดูตัวอย่างในกฎหมายรัฐธรรมนูญข้างต้น และอื่น ๆ ตามระบุ

อย่างไรก็ตามแม้ในภาพรวมจะดูเหมือนว่าการพัฒนาชุมชนน่าจะเป็นไปในทิศทางที่เอื้อต่อการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน รวมทั้งการเปิดโอกาสให้ชุมชนได้แสดงศักยภาพอย่างเต็มที่ในการกำหนด/ตัดสินใจต่ออนาคตและความเป็นไปของชุมชน แต่เมื่อพิจารณาในรายละเอียดกลับพบว่าชุมชนได้ถูกตีความและวิเคราะห์แตกต่างกันออกไปตามทัศนะ จุดยืนและมุมมองที่แตกต่างกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งองค์กรภาครัฐ และองค์กรภาคประชาชน (องค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรชุมชน)

ดังนั้นจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะหันมาวิเคราะห์ชุมชนกันอย่างเป็นระบบ เพื่อชี้ให้เห็นถึงปมของปัญหาที่มีนัยสำคัญและส่งผลต่อการพัฒนาชุมชนของไทยในช่วงระยะเวลาที่ผ่านมา โดยอาศัยวิธีวิเคราะห์ที่กำลังเป็นที่นิยมและได้รับความสนใจในทางมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ นั่นคือวิธีที่เรียกว่า การวิเคราะห์วาทกรรม (Discourse Analysis) ซึ่งเป็นอิทธิพลความคิดสกุลหลังสมัยใหม่ (Postmodernism) ที่กำลังถกเถียงกันอย่างกว้างขวางในแวดวงวิชาการทั้งในและต่างประเทศในทศวรรษที่ผ่านมา โดยที่บทความชิ้นนี้เน้นไปที่การนิยามและให้ความหมายของชุมชนภายใต้บริบทการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยในช่วงสี่ทศวรรษที่ผ่านมาเป็นด้านหลัก

การวิเคราะห์วาทกรรม

การวิเคราะห์วาทกรรมเป็นแนวคิดของมิเชล ฟูโก้ (Michel Foucault) ชาวฝรั่งเศส นักคิดคนสำคัญของกระแสดความคิดสกุลหลังสมัยใหม่ ในการอธิบายความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ โดยฟูโก้เห็นว่าทุกสรรพสิ่งในโลกนี้ ดำรงอยู่ได้ด้วยการยึด/อ้างอิงจากสิ่งอื่นที่ปรากฏออกมาในฐานะบริบทโดยรอบของสิ่งนั้น ไม่มีสิ่งใดที่เป็นความจริงสูงสุด มีเพียงความจริงที่ถูกต้องภายในระยะเวลาหนึ่งที่ต้องอ้างอิงจากสิ่งอื่นเท่านั้น ความจริงที่ยึดถือกันอยู่ในปัจจุบัน จึงไม่ใช่สิ่งที่ดำรงอยู่ภายนอกและรอดอยการค้นพบเท่านั้น หากแต่เป็นเรื่องของระบอบ (Regime) ที่จะทำหน้าที่ในการผลิต สร้าง แจกจ่าย วางกฎเกณฑ์ หรือรวบรวมถ้อยแถลงให้ความหมายความจริงในแต่ละสังคม (ศุภชัย, 2544) วาทกรรมจึงเป็นระบบและกระบวนการในการสร้าง/ผลิต (Constitute) และอัตลักษณ์ (Identity) และความหมาย (Significance) ให้กับสิ่งต่างๆ ในสังคมและทำหน้าที่ในการตรึงสิ่งที่สร้างให้ดำรงอยู่ และเป็นที่ยอมรับในวงกว้าง (Valorize) ผ่านภาคปฏิบัติการของวาทกรรม (ไชยรัตน์, 2542)

การวิเคราะห์วาทกรรมจึงเป็นการชี้ให้เห็นถึงรูปแบบ วิธีการในการสร้างความหมาย ความจริงขึ้นมา โดยที่วาทกรรมไม่สนใจว่าสิ่งที่สร้างขึ้นมาจะเป็นข้อเท็จจริงมากน้อยเพียงใด แต่จะให้ความสำคัญกับชุดของกฎเกณฑ์ หรือสิ่งที่กำหนดการสร้างความหมาย ความจริง ให้เป็นไปในบริบทหนึ่งๆ ของสังคม ซึ่งชุดกฎเกณฑ์ดังกล่าว อาจหมายถึง กฎหมาย กฎเกณฑ์ จารีต ค่านิยม ประเพณี ความเชื่อ สถาบันทางสังคม ฯลฯ หัวใจสำคัญของการวิเคราะห์วาทกรรมจึงอยู่ที่การพิจารณาถึงกระบวนการใดๆ ที่ทำให้สิ่งต่างๆ ในสังคมถูกทำให้กลายเป็นวัตถุเพื่อการศึกษา/ พูดถึงของวาทกรรม หรือก็คือการศึกษาภาคปฏิบัติการของวาทกรรม (ไชยรัตน์, 2542)

สำหรับภาคปฏิบัติของวาทกรรมนั้นประกอบด้วยสาระสำคัญ 3 ประการคือ (ศุภชัย, 2544) คือ ประการที่หนึ่ง วาทกรรมชุดใดจะมีอำนาจขึ้นมาได้จะต้องมีการปฏิบัติการเพื่อกีดกันวาทกรรมอื่นและห้ามปรามวาทกรรมบางประเภท (Exclusion) ผ่านสถาบัน ระเบียบ ประเพณี และค่านิยมต่างๆ ในสังคม เพื่อที่จะทำให้วาทกรรมสามารถสถาปนาอำนาจในการสร้างความจริง และความหมายขึ้นมาและกลายเป็นวาทกรรมหลัก ประการที่สอง วาทกรรมจะมีกระบวนการในการจำกัดและควบคุมวาทกรรมอื่น (Controlling and Delimiting) โดยสร้างกลไกในการวิจารณ์ เพื่อให้วาทกรรมอื่นหมดความชอบธรรม พร้อมทั้งให้สิทธิ/อำนาจ ในการพูด/เขียนภายใต้การจำกัดและควบคุมของวาทกรรมหลัก และประการสุดท้าย วาทกรรมจะสร้างความชอบธรรมในการ

ดำรงอยู่ของตนในสังคม ผ่านกระบวนการหลักในสังคมที่จะให้เกิดการยอมรับ เช่น การอาศัยกระบวนการเปรียบเทียบวิธีการทางวิทยาศาสตร์ที่ได้รับการยอมรับในสังคม เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าวาทกรรมนั้นจะมีส่วนที่สัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นกับแนวคิดเรื่องของอำนาจแต่ไม่ได้เป็นอำนาจที่แสดงออกในรูปของการใช้ความรุนแรง หรือกำลังเข้าบังคับเช่นในอดีต หากแต่เป็นอำนาจที่ถูกสร้างขึ้นและแสดงออกในนามของความรู้ (Knowledge) สมัยใหม่ที่แยกย่อยเป็นศาสตร์ สาขาวิชาต่าง ๆ เช่น สังคมวิทยา รัฐศาสตร์ เป็นต้น อำนาจของวาทกรรมจึงมีอยู่ทั้งในรูปของการปกปิด ปิดกั้น ทำลาย หรือการผลิตความจริง ความหมายให้กับสิ่งต่างในสังคมก็ได้

ทฤษฎีวาทกรรมจึงชี้ว่าวาทกรรมมิได้มีความหมายเพียงแค่ภาษา คำพูดเท่านั้น แต่เป็นเรื่องของความรู้ ความจริงที่สังคมเป็นผู้สร้างขึ้นและปฏิบัติการจริง ผ่านความคิด ความเชื่อ ค่านิยม และสถาบันต่างๆ มากมาย ในเรื่องนั้น ทฤษฎีวาทกรรมจึงตีความว่า วาทกรรมเป็นตำแหน่งของการต่อสู้ ช่วงชิงของกลุ่มต่างๆ ในการครองความเป็นเจ้า (Hegemony) เพื่อสร้างความหมายและอุดมการณ์ (Best and Kellner, 1991)

ชุมชนในวาทกรรมการพัฒนาของรัฐ

การพัฒนาประเทศไทยได้เริ่มต้นอย่างจริงจังภายหลังการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 ในปี พ.ศ. 2504 หลังจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ยึดอำนาจการปกครองและได้ก่อตั้งรัฐบาลที่เข้มแข็ง ภายใต้การแนะนำของสหรัฐอเมริกา โดยได้ยอมรับเงื่อนไขให้คณะผู้แทนธนาคารโลกมาทำการสำรวจภาวะเศรษฐกิจของไทย ตามมติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ. 2498 คณะผู้แทนดังกล่าวได้เดินทางประเทศไทยตั้งแต่เดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2500 ถึงเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2501 และได้เสนอผลการวิจัยรวมทั้งข้อเสนอแนะในการพัฒนาประเทศไทยในด้านต่างๆ

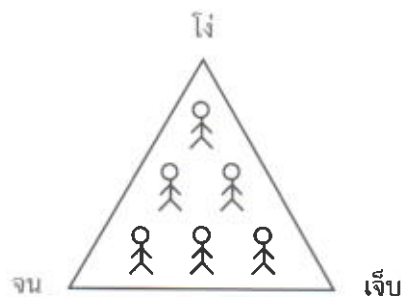
จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ จึงได้ใช้อำนาจเผด็จการเบ็ดเสร็จเปลี่ยนทิศทางการพัฒนาประเทศตามเงื่อนไขที่ธนาคารโลกเสนอแนะไว้ โดยจัดตั้งสำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติขึ้นในปีพ.ศ. 2502 และมีคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติทำหน้าที่เป็นหน่วยงานกลางที่จะทำการศึกษาต่อเนื่องเกี่ยวกับเศรษฐกิจของประเทศ และวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจขึ้นใช้

แนวคิดการวางแผนจากส่วนกลางหรือจากบนลงล่าง (Top Down Planning) ได้ถูกนำมาใช้เป็นครั้งแรก และได้มีการจัดทำแผนที่มีย่อว่า “แผนเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504-2509)” โดยรับแนวคิดด้านการเจริญเติบโต (Growth Concept) ซึ่งมีอิทธิพลต่อวงการเศรษฐกิจโลกในเวลานั้นเป็นอย่างมาก จึงทำให้ความหมายของการพัฒนา ในขณะนั้นหมายถึงการพัฒนาเศรษฐกิจ อันมีนัยว่าถ้าประเทศไทยสามารถเพิ่มอัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจได้ ก็สามารถทะยานไปสู่ “ความทันสมัย” (Modernization) เมื่อก้าวไปถึงจุดนั้น

1 ความหมายอย่างง่ายของ Hegemony ก็คือการที่กลุ่มต่าง ๆ ในสังคมสามารถทำให้ความคิด ความเชื่อ อุดมการณ์ ฯลฯ ของกลุ่มตนกลายเป็นความคิด วัฒนธรรมหลักของสังคม ซึ่งความคิดดังกล่าวอาจตอบสนองต่อผลประโยชน์และความต้องการของคนเพียงกลุ่มเดียว แต่สามารถทำให้กลุ่มอื่นยอมรับและปฏิบัติตาม ทั้งนี้ตามที่คณะของ Antonio Gramsci แบ่งการ Hegemony ออกเป็น 2 มิติหลักคือ Political Hegemony ซึ่งหมายถึงการสถาปนาระบบการเมืองระบบหนึ่งให้กลายเป็นระบบหลักของสังคม เช่น การสร้างวาทกรรมทางการเมืองของรัฐบาลที่ได้ตอบฝ่ายที่เห็นต่างมุมโดยการเรียกร้องให้มาต่อสู้กันในกระบวนการทางรัฐสภา (ที่รัฐบาลถือเสียงข้างมาก) ทำให้การดำเนิน กิจกรรมทางการเมืองในรูปแบบอื่น ๆ หมดความชอบลงไป เป็นต้น และ Cultural Hegemony ซึ่งก็หมายถึง การสถาปนาระบบคิด ระบบวัฒนธรรมอันหนึ่งให้กลายเป็นระบบคิดหลักและวัฒนธรรมหลักของสังคม ทั้ง 2 มิติจะปฏิบัติการเพื่อ Hegemony ในลักษณะต่างๆ เช่น การปฏิบัติการทางวาทกรรม การกระทำ (Action) หรือกิจกรรม (Activities) ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในกาญจนา (2544)

ประโยชน์ที่ได้รับจากการพัฒนาในชั้นความทันสมัยจะกระจายไปสู่คนและสังคมทั้งมวล กระบวนการนี้เรียกว่า “การพัฒนาด้วยการสร้างความเจริญเติบโต” (Development with Growth) (ธรรมรักษ์, 2543) กล่าวได้ว่าการพัฒนาให้ทันสมัยอย่างตะวันตก เป็นวาทกรรมหลัก (Dominant Discourse) ที่มีบทบาทครอบงำ และมีอิทธิพลต่อการวางแผนพัฒนาของประเทศมากกว่าสี่ทศวรรษ

ภายใต้วาทกรรมดังกล่าว ชุมชนจึงถูกใช้ในความหมายที่ว่า เป็นอาณาเขตที่จะต้องได้รับการพัฒนาให้ดีขึ้น สะท้อนเห็นได้จากการก่อตั้งกรมการพัฒนาชุมชน และภายใต้วาทกรรมของรัฐในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับแรก ๆ ก็คือ การมองว่าชาวบ้านในท้องถิ่นชนบทนั้นโง่เขลา ยากจน ไร้วัฒนธรรม ถูกเอารัดเอาเปรียบโดยโอกาส รายได้ต่ำ ไร้การศึกษา ฯลฯ ชุมชนจึงไม่มีศักยภาพ หรือพลังในตัวเอง ในการขับเคลื่อนเปลี่ยนแปลงตนเองให้ดีขึ้นจากภายใน แต่ต้องอาศัยจากรัฐไปช่วยโอบอุ้มและผลักดันการเปลี่ยนแปลง ภาพของชุมชนจึงเป็นภาพของพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ในเขตปริณิณทลที่ห่างไกลความเจริญที่ “หยุดนิ่ง” และ “ล้าหลัง” เพราะตกอยู่ในวัฏจักรแห่งความด้อยพัฒนา (Underdevelopment Cycle) “โง่ จน เจ็บ” เป็นหน่วยทางสังคมที่อิสระ หรือโดดเดี่ยว แยกตัวออกจากหน่วยทางสังคมอื่น สมาชิกภายในชุมชนมีวิถีแห่งปัจเจกบุคคล ไร้พันธะแห่งการอยู่ร่วมกัน และไม่มีความรู้สึกผูกพันต่อชุมชน (Sense of Community) (จามะรี, 2543 ; ยศ, 2539 ; ณฐพงศ์ และอดิศร, 2543)

ภาพประกอบ 1 วัฏจักรแห่งความด้อยพัฒนาภายใต้วาทกรรมการพัฒนาของรัฐ

การพัฒนาชุมชนจึงเป็นความชอบธรรมของรัฐในการที่จะเข้าไปควบคุมพื้นที่เพื่อจัดการให้มีการเปลี่ยนแปลงให้ทันสมัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงสงครามเย็นที่การพัฒนาถูกทำให้เป็นอุดมการณ์ที่ขยายจากประเทศทุนนิยมมายังประเทศกำลังพัฒนา ประเทศไทยก็เป็นหนึ่งในเป้าหมายของการแทรกแซงของประเทศมหาอำนาจในเรื่องการพัฒนา โดยอาศัยแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติเป็นเครื่องชี้นำ การพัฒนาจึงเป็นยุทธศาสตร์สำคัญของรัฐในการต่อสู้กับอุดมการณ์คอมมิวนิสต์ (จินตนา, 2544)

นอกจากนี้ชุมชน/ชาวบ้านยังถูกวิเคราะห์ว่าเป็นตัวปัญหาและปัญหาของการพัฒนาอยู่ที่ระดับปัจเจกบุคคล การพัฒนาจึงเน้นบทบาทของของผู้เชี่ยวชาญจากภายนอก (Outsiders) และวิธีการดำเนินงานพัฒนาที่รวมศูนย์ อำนาจการตัดสินใจไว้ที่ส่วนกลาง (Top Down) นักพัฒนา(ของรัฐ) เพียงแต่ปฏิบัติหน้าที่ให้เป็นไปตามนโยบายที่กำหนดไว้เท่านั้น โดยละเลยศักยภาพ ความสามารถ และการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนในงานพัฒนา ทำให้การพัฒนาไม่สามารถไปตอบสนอง และ/หรือสอดคล้องกับความต้องการที่แท้จริงของชุมชน

แม้ว่าต่อมาในช่วงปลายแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 และช่วงต้นแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 5 ก็ได้มีการทบทวนแนวทางการพัฒนาที่ผ่านมา และกำหนดแนวทางการพัฒนาที่พูดถึงการมีส่วนร่วมของประชาชนและองค์กรชุมชน อย่างไรก็ตามแม้ว่าในหลักการจะพยายามสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนและองค์กรชุมชนดังกล่าว แต่กลับพบว่าเป็นการมีส่วนร่วมเพียงรูปแบบเท่านั้น หาใช่เนื้อหาสาระที่แท้จริงที่สอดคล้องกับแนวคิดและปรัชญา ของการมีส่วนร่วม ที่เน้นการมีส่วนร่วมของชุมชนในทุก ๆ ระดับ และทุก ๆ กระบวนการของงานพัฒนา ตั้งแต่กระบวนการคิด ตัดสินใจ ดำเนินการ รับผลประโยชน์ และการประเมินผล อันจะนำไปสู่การสร้างความเข้มแข็งและพึ่งตนเองได้ของชุมชนอย่างแท้จริง บ่อยครั้งการพยายามพัฒนากลับพบว่ายิ่งทำให้ชุมชนอ่อนแอลง และกลายเป็นเพียงส่วนหนึ่งของการพัฒนาของรัฐ (ฟิลิป เอิร์ช, 2533 อ้างถึงในจามะรี, 2543) เกิดความเหลื่อมล้ำ และไม่เท่าเทียมกันในชุมชน

ชุมชนในวาทกรรมทวนกระแส

ในขณะที่นักพัฒนาชุมชนกระแสหลัก มองชุมชนแบบหยุดนิ่ง ยึดติดกับพื้นที่แบบตายตัว และพึ่งพิงภายนอกอยู่ตลอดเวลา นักพัฒนาชุมชนอีกกระแสหนึ่งก็ได้สร้าง/ผลิต วาทกรรมการพัฒนาชุดใหม่ออกมาตอบโต้/โต้แย้ง ซึ่งเรียกกันอย่างหลวมๆ ว่า “วาทกรรมทวนกระแส” ในนามของ “วัฒนธรรมชุมชน”^๖ ซึ่งโดดเด่นมากในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา เพราะมิได้ใช้แนวคิด วิธีคิดแบบตะวันตกเป็นตัวตั้งอย่างที่เคยกระทำกันในวาทกรรมกระแสหลัก แต่หันมาให้ความสำคัญกับชุมชน/ความเป็นชุมชน เป็นตัวตั้งในการศึกษา วิเคราะห์และแสวงหาเส้นทางของการพัฒนาที่เน้นการมีส่วนร่วม การนำศักยภาพ และภูมิปัญญาของชุมชนมาประยุกต์ใช้ในงานพัฒนา

แนวคิดการพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนได้ก่อตัวขึ้นในสังคมไทยประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา โดยถือเอาการประชุมสัมมนาเรื่องวัฒนธรรมไทยกับการพัฒนาชนบท ที่สวทศนิเวศ จังหวัดสมุทรปราการ ภายใต้การสนับสนุนของสภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา เมื่อปี พ.ศ. 2524 แนวคิดดังกล่าวจึงเริ่มแพร่หลายมากขึ้นผ่านการประชุม สัมมนา การศึกษาวิจัยของนักวิชาการและมีการตีพิมพ์เผยแพร่ผ่านสื่อต่างๆ และปรากฏชัดเจนเป็นระบบมากขึ้นในช่วงประมาณ 10 กว่าปีที่ผ่านมา จนกลายเป็นแนวคิดการพัฒนาที่ได้รับความสนใจและได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวาง ทั้งจากปัญญาชน องค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ และนักศึกษา แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนจึงมีลักษณะที่หลากหลายมากขึ้นในปัจจุบัน

ในทัศนะของวัฒนธรรมชุมชนนั้นเห็นว่าการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในสังคมไทยที่ส่งผลกระทบต่อ การดำรงอยู่อย่างรุนแรงนั้นมี 3 เหตุการณ์ คือ การทำสนธิสัญญาเบาริ่งในปี พ.ศ.2398 เพื่อเปิดประตูการค้าให้ กับประเทศตะวันตกเข้ามาค้าขายโดยไม่ตั้งกำแพงภาษี การปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 และการพัฒนา ประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนในด้านต่างๆ ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม (ดูเพิ่มเติมในยุคตี, 2543)

^๖ ในความเป็นจริงในช่วงระยะเวลา 10 กว่าปีที่ผ่านมาได้มีการสร้างผลิตวาทกรรมทวนกระแส ขึ้นมาหลายวาทกรรม เช่นวาทกรรมว่าด้วยชุมชนเข้มแข็ง วาทกรรมว่าด้วยประชาคม วาทกรรมว่าด้วยการกอบกู้ชุมชนจากฐานล่าง เป็นต้น เหตุที่ผู้เขียนหยิบยืมวาทกรรมว่าด้วยวัฒนธรรมชุมชน เพราะเห็นว่าสำนักวัฒนธรรมชุมชนได้สร้าง วาทกรรมขึ้นมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน ผ่านภาคปฏิบัติการทางวาทกรรมที่หลากหลายมิติ

แม้ว่าชุมชนไทยถูกผนวกเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบตลาดและทุนนิยมเสรี และระบบการเมืองแบบรวมศูนย์อำนาจ นักคิดสายวัฒนธรรมชุมชนกลับมองว่าชุมชนก็ไม่ได้ถูกทำลายลงอย่างที่มีการวิเคราะห์กัน เพราะในอีกด้านหนึ่งชุมชนก็ยังสามารถรักษาความเป็นชุมชนเอาไว้ได้ จิตรทิพย์ (2529) นักคิดคนสำคัญของขบวนการวัฒนธรรมชุมชนวิเคราะห์ในประเด็นนี้ว่าเพราะเป็นผลมาจากลักษณะพิเศษของสังคมไทยคือ (1) แรงเกาะเกี่ยวของชุมชนเป็นพลังในการต้านทานและการแทรกแซงจากภายนอกที่เข้ามากระทำกับชุมชน แรงเกาะเกี่ยวในที่นี้ก็คือระบบความสัมพันธ์ทางการผลิต ระบบสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนนั่นเองประกอบกับระบบกรรมสิทธิ์เอกชนยังพัฒนาอย่างไม่ได้เข้มแข็งมากนัก จึงทำให้ระบบความเป็นชุมชน (Communal) ยังคงอยู่และเป็นพลังสำคัญรักษาความเป็นชุมชนเอาไว้ (2) การมีทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์เป็นเวลายาวนาน แม้ว่าในปัจจุบัน ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรเหล่านั้นกำลังจะหมดไป แต่ในประเทศไทยก็ใช้เวลานานกว่าจะเกิดปัญหานี้ ไม่เหมือนกับในบางประเทศ เช่น ลาตินอเมริกา ที่ปัญหาที่ดินและปัญหาการขาดแคลนทรัพยากรรองรับชุมชนเป็นปัญหาค้น และ (3) ความยืดหยุ่นของรัฐศักดินาไทย รัฐศักดินาหรือรัฐเจ้าขุนมูลนายของไทยไม่ได้เข้าไปจัดการในชุมชน เพียงแต่เข้าไปดึงดูด/กอบโกยทรัพยากรภายในชุมชนเท่านั้น และยังให้อิสระแก่ชุมชนในด้านอื่นๆ อยู่ ซึ่งแตกต่างจากระบบเจ้าขุนมูลนายในยุโรป ที่ขุนนางไปอยู่อาศัยในชุมชนชนบท ใกล้ชิดกับไพร่ในเขตที่เรียกว่า แมนเนอร์ (Manor) แล้วสถาปนาอำนาจและระบบกรรมสิทธิ์ขึ้นเหนือพื้นที่ คอยควบคุม/จัดการกำลังไพร่พลในลักษณะของการอุปถัมภ์ (Patron - Client Relationship) (ธเนศวร, 2540)

ภายใต้ลักษณะพิเศษดังกล่าวจึงมีส่วนทำให้ชุมชนและวัฒนธรรมระดับชุมชนสามารถดำรงอยู่และสืบเนื่องต่อไปได้ ไม่ล่มสลายลงไปภายใต้กระบวนการพัฒนาของรัฐไทย หรือหากถูกทำลายลงไปก็ยังมีร่องรอยของชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนหลงเหลืออยู่ ทำให้นักพัฒนาและปัญญาชนเกิดแนวคิดที่จะรักษาและฟื้นฟูวัฒนธรรมดั้งเดิม เพราะเห็นว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่า มีพลัง และมีความสำคัญยิ่งต่อการพัฒนา โดยการเชิดชูวัฒนธรรมชุมชนเป็นคุณค่าใจกลางของการพัฒนา เมื่อรักษาวรรณธรรมชุมชนไว้ได้ก็สามารถรักษาชุมชนไว้ได้ด้วย (จิตรทิพย์, 2538) ทั้งนี้เพราะวัฒนธรรมชุมชนเป็นทั้งเป็นระบบภูมิปัญญา ระบบคุณค่า และอุดมการณ์ของชุมชนที่ได้ตั้งไว้ กลั่นกรองและสืบต่อเนื่องกันมา ภายใต้ความสัมพันธ์กับเงื่อนไขทางด้านที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ ซึ่งมีอิทธิพลต่อวิธีการตั้งถิ่นฐาน รูปแบบการทำมาหากิน และการจัดความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับโลกภายนอก เงื่อนไขทางด้านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและวิถีการผลิต ซึ่งมีอิทธิพลต่อการจัดวางรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชน ระหว่างคนกับที่ดินและมีอิทธิพลสูงต่อความรู้สึกนึกคิดและการให้คุณค่า และเงื่อนไขทางด้านประวัติศาสตร์ของการอยู่ร่วมกันของชุมชนหมู่บ้านมีอิทธิพลต่อความรู้สึกในด้านความเกี่ยวข้องระหว่างตนเอง บรรพบุรุษ ชุมชน และตำแหน่งแห่งที่ในชุมชน (จิตรทิพย์ และพรพิไล, 2537) วัฒนธรรมชุมชนจึงเป็นตัวร้อยรัดให้ชุมชนอยู่ได้ ทำให้ชุมชนคิดพยายามฟื้นฟูตนเอง

วาทกรรมกระแสนี้จึงมองว่าในวัฒนธรรมของชุมชนนั้นไม่ว่างเปล่า หากบรรจุไปด้วยพลังความสามารถพลังภูมิปัญญา พลังที่สร้างสรรค์ที่จะแก้ไขปัญหาของตนเอง (กาญจนา, 2538) ดังนั้นการพัฒนาตามแนวทางวัฒนธรรมชุมชน จึงวางยุทธศาสตร์การพัฒนาไว้ที่การปลุกจิตสำนึก ให้ชุมชน ชาวบ้าน ได้ตระหนักและเล็งเห็นในพลังความสามารถ ศักยภาพของตนเองว่าจะสามารถฟื้นฟู ดำรงอยู่ และพัฒนาได้ แล้วจึงนำพลังเหล่านี้มาผลักดันสู่ขบวนการปฏิบัติการจริงเพื่อแก้ไขปัญหาของตนเองในชุมชน ผ่านกระบวนการเรียนรู้ การมีส่วนร่วมของชุมชน และวิธีดำเนินงานพัฒนาแบบล่างขึ้นบน (Bottom Up) โดยมีจุดหมายปลายทางอยู่ที่สถาปนาระบบประชาธิปไตยให้เกิดขึ้นในระดับรากหญ้า การสร้างความเข้มแข็งและการพึ่งตนเองของชุมชน สามารถปฏิสัมพันธ์กับโลกภายนอกได้อย่างมีศักดิ์ศรีและเท่าเทียม

บทส่งท้าย

ปฏิเสธไม่ได้ว่าในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาแนวคิดเรื่องชุมชนได้กลายเป็น “ประเด็น” และ “คำ” ยอดนิยมที่มีการหยิบยกกันมาใช้อย่างกว้างขวางในเกือบทุกวงการ แต่นั่นก็ไม่ได้หมายความว่ากระบวนการพัฒนาจากนี้ไปจะนำไปสู่การเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน และ/หรือเป็นหลักประกันว่าปัญหาและความต้องการของชุมชนจะได้รับการแก้ไขอย่างจริงจังจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง เพราะแท้จริงแล้ว “ชุมชน” คือวาทกรรมที่ต่างฝ่ายต่างต่อสู้ช่วงชิงเพื่อนิยามและให้ความหมายเกี่ยวกับชุมชนอยู่ตลอดเวลา อาจดูเหมือนว่าขบวนการวัฒนธรรมชุมชนจะสามารถเปิดพื้นที่สาธารณะและสร้างวาทกรรมการพัฒนาให้ได้รับการยอมรับมากขึ้น ผ่านการผลักดันจากองค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรประชาชนอย่างต่อเนื่องและยาวนาน จะเห็นได้จากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8-9 กฎหมายรัฐธรรมนูญและกฎหมายอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง มีการบรรจุแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนไว้ ภาคราชการก็มีนโยบายที่สนับสนุนชุมชน แต่หากวิเคราะห์ในเชิงวาทกรรมการรับแนวคิดดังกล่าวอาจเป็นเพียงการช่วงชิง/หยิบใช้วาทกรรมมาและนำไปปรับใช้ในบริบทการพัฒนาของรัฐเดิมเท่านั้น กระบวนการตรวจสอบ ควบคุม และการมีส่วนร่วมอย่างแข็งขันขององค์กรภาคประชาสังคมจึงเป็นกลไกที่สำคัญอย่างยิ่งในสถานการณ์ปัจจุบัน การกล่าวเช่นนั้นไม่ได้หมายความว่าแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน จะยกฐานะและสถาปนาตัวเองเป็นวาทกรรมหลักและวาทกรรมเดียวสำหรับการพัฒนา เพราะด้านหนึ่งขบวนการวัฒนธรรมชุมชนเองก็ถูกวิจารณ์และตั้งข้อสังเกตอยู่หลายประการ เป็นต้นว่าขบวนการวัฒนธรรมชุมชนมักนำเสนอภาพชุมชนในลักษณะอุดมคติและห่างไกลจากความเป็นจริงจนเกินไป (Romanticism) หรือการยกย่องเชิดชูวัฒนธรรมยังยึดติดอยู่กับมายาคติ เรื่องหมู่บ้านและชุมชนหมู่บ้านในชนบท ในอีกด้านหนึ่ง “ชุมชน” ก็คือพื้นที่ที่เปิดกว้างสำหรับการเข้ามาต่อสู้ ช่วงชิง การนิยาม ให้ความหมายเสมอ ถ้ามีโอกาส

ตาราง 1 การพัฒนาชุมชนภายใต้วาทกรรมการพัฒนาของรัฐและวาทกรรมทวนกระแส

ประเด็นพิจารณา	ชุมชนในวาทกรรมการพัฒนาของรัฐ	ชุมชนในฐานะวาทกรรมทวนกระแส
ปัญหาการพัฒนา	ชาวบ้านเป็นตัวแทนปัญหา	ปัญหามาจากระบบ โครงสร้างที่ไม่เท่าเทียม
ความหมายของการพัฒนา	การช่วยเหลือจากภายนอก	การแก้ปัญหาโดยกลุ่มคนที่ประสบปัญหา
ฐานคติ	หยุดนิ่ง ล้าหลัง และด้อยพัฒนา “โง่ จน เจ็บ”	พลวัต มีศักยภาพและความสามารถในการพัฒนาตนเอง
รูปแบบ/วิธีการพัฒนา	สังคมสงเคราะห์	พัฒนา/คน
ผู้นำการเปลี่ยนแปลง	ดำเนินตามนโยบายที่กำหนดจากส่วนกลาง	ผู้นำธรรมชาติในชุมชน
ความรู้พื้นฐาน	จากผู้เชี่ยวชาญภายนอก	ภูมิปัญญาชาวบ้าน/ ท้องถิ่น
หน่วยงานปฏิบัติ	องค์กรที่ราชการรับรอง มีคำสั่งหรือมีกฎหมายรองรับ	องค์กรธรรมชาติในชุมชน

ตาราง 1 การพัฒนาชุมชนภายใต้วาทกรรมการพัฒนาของรัฐและวาทกรรมทวนกระแส (ต่อ)

ประเด็นพิจารณา	ชุมชนในวาทกรรมการพัฒนาของรัฐ	ชุมชนในฐานะวาทกรรมทวนกระแส
ประเภทกิจกรรม	เป้าหมายหลาย ๆ อย่างทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง	เป้าหมายเพื่อการศึกษา และการตื่นตัว เพิ่มศักยภาพขีดความสามารถ
การมีส่วนร่วมและการเรียนรู้	ชุมชนร่วมมือกับทางราชการตามแนวทางที่กำหนด	หน่วยงานองค์กรภายนอกเข้าไปสนับสนุนกิจกรรมที่สืบเนื่องอยู่แล้วในชุมชน
โครงการสร้างการบริหาร	รวมศูนย์อำนาจ	กระจายอำนาจ/เครือข่าย

ที่มา : ดัดแปลงจากอภิชัย, 2539

อ้างอิง

- กาญจนา แก้วเทพ. 2538. การพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนโดยถือนุชนเป็นศูนย์กลาง. กรุงเทพฯ : สภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา.
- _____. 2541. “ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในการร่วมกันกำหนดเครื่องชี้วัดคุณภาพชีวิตและสังคม”, ในการพัฒนาเครื่องชี้วัดคุณภาพชีวิตและสังคมไทย. อนุชาติ พวงสำลี และอรทัย อาจอ่ำ, บรรณาธิการ. หน้า 265-295. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- _____. 2544. การศึกษาสื่อมวลชนด้วยทฤษฎีวาทกรรม. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. จามะรี เชียงทอง. 2543. “ชุมชนกับการจัดการทรัพยากร : ศักยภาพและการต่อสู้ของท้องถิ่น”, ในพลวัตรชุมชนในการจัดการทรัพยากรสถานการณ์ในประเทศไทย. อานันท์ กาญจนพันธุ์, บรรณาธิการ. หน้า 3-51. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ณรุพงศ์ จิตรนิรัตน์. 2544. ชุมชนศึกษา : การศึกษาชุมชนในยุคหลังสมัยใหม่. สงขลา : มหาวิทยาลัยทักษิณ.
- ณรุพงศ์ จิตรนิรัตน์ และอดิสร ศักดิ์สูง. 2543. “ชุมชนศึกษา : การศึกษาว่าด้วยคำ ความคิด ความหมาย และความเป็นชุมชน”, ปาริชาติ. 13(2), 6-11.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2542. วาทกรรมการพัฒนา. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกริก.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2529. บ้านกับเมือง. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์.
- _____. 2538. วัฒนธรรมกับการเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา. 2537. วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาชนบทมูลนิธิหมู่บ้าน.
- ฉันทนา บรรพศิริโชติ. 2544. “การพัฒนาและความขัดแย้ง : บททดสอบความเข้มแข็งของประชาธิปไตย”, ในวิถีสังคมไทยชุด 3 : เศรษฐกิจ-เศรษฐศาสตร์ทางเลือก. สันติสุข โสภณสิริ, บรรณาธิการ. หน้า 83-142. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการการดำเนินงาน 100 ปีชาตกาล นายปรีดี พนมยงค์.

- ยศ สันตสมบัติ. 2539. ทำเกวียน : บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทยท่ามกลางการ
ปิดล้อมวัฒนธรรมอุตสาหกรรม. กรุงเทพฯ : คบไฟ.
- ยุกติ มุกดาวิจิตร. 2538. การก่อตัวของกระแสวัฒนธรรมชุมชนในสังคมไทย : พ.ศ. 2520-2537. วิทยานิพนธ์
สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ธเนศวร เจริญเมือง. 2540. ๑๐๐ ปีการปกครองท้องถิ่นไทย พ.ศ. ๒๔๔๐- ๒๕๔๐. กรุงเทพฯ : คบไฟ.
- ธรรมรักษ์ การพิศิษฐ์. 2543. “วิวัฒนาการการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศไทย”,
ใน ๕ ทศวรรษสภาพัฒน์. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- ศุภชัย เจริญวงศ์. 2544. ถอดรหัสการพัฒนา. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาการเมือง
- อภิชัย พันธเสน. 2539. แนวคิด ทฤษฎีและภาพรวมการพัฒนา. กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิปัญญา.
- Best, S. and Kellner, D. 1991. Postmodern Theory : Critical Interrogations. New York :
The Guilford Press.